

Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji təhlili

Ramilə Orucova
ADPU-nun doktorantı
Mail: orujova.r@mail.ru
Tel: 051 671 75 72

Xülasə:

Folklor mətnlərində əksini tapan köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji aspektdə araşdırılması Azərbaycan dilçiliyinin, o cümlədən türkologiyanın qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. Folklor dilində işlənmiş hər bir ünsürün, sözün, vahidin xüsusi rolu və vəzifəsi olduğu kimi, köməkçi nitq hissələrinin də əhəmiyyəti az deyildir. Mətnlərdə köməkçi nitq hissələri əsas vəzifə ilə yanaşı, çox hallarda poetik və üslubi yük daşıyıcısına çevrilir və sadə, düzəltmə və mürəkkəb struktura malik bu nitq vahidləri müxtəlif dil ünsürlərindən, müstəqil sözlərdən təşkil olunmuşdur ki, onları tarixi-etimoloji istiqamətdə araşdırmağın böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Daha çox mürəkkəb strukturlu köməkçi nitq hissələrinin tərəfləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur və bu cəhət onların tarixi-etimoloji yöndə təhlili işini asanlaşdırır. Başqa sözlə desək, mürəkkəb struktura malik köməkçi nitq hissələrinin komponentləri arasında müxtəlif leksik mənaya malik olan və olmayan sözlər mövcuddur ki, bunların etimoloji təhlilini vermək olduqca vacib və gərəklidir. Məsələn, folklor mətnlərində tez-tez işlənən *halbuki*, *neyçünki*, *hərgah*, *hərçəndki* və s. bağlayıcılar iki və üçkomponentlidir. Etimoloji baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, *hal+(isim)+bu (əvəzlik)+ki (bağlayıcı)* sözləri birləşərək *halbuki* bağlayıcısını formalaşdırmış və həmin sözün semantikasında bir “ziddiyyət” anlamı mövcuddur. Və yaxud, folklor mətnlərinin nəsr parçalarında tez-tez müşahidə olunan *amma* bağlayıcısının substantivləşərək *amma* şəklində işlənmə formasına da təsadüf edilir: Padşah dedi: - *Amma* bu işin bir *amması* da var (7,48) . Bu mikromətnə *amma* sözü “əngəl, mane” mənasında işlənmişdir. Bunu nəzərə alaraq belə ehtimal etmək olar ki, *amma* sözü vaxtilə leksik mənaya malik olmuş, uzun bir inkişaf prosesindən sonra bağlayıcılıq statusu qazanmışdır. Bu yolla digər köməkçi nitq hissələrinin etimologiyasını araşdırmaq mümkündür və biz bu məqalədə mövzu olduqca geniş olduğuna görə folklor mətnlərində əksini tapan bəzi köməkçi nitq hissələrinə tarixi-etimoloji aspektdə nəzər yetirməli olduq.

Açar sözlər: *mətn, folklor, etimologiya, semantika, köməkçi nitq hissələri.*

Rəyçi: *prof. Mahirə Hüseynova*

Historical and etymological analysis of auxiliary parts of speech in folklore texts

Ramila Orujova

The candidate for a degree of ASPU

Email: orujova.r@mail.ru

Contact number: 051 671 75 72

Summary:

The historical-etymological study of auxiliary parts of speech reflected in folklore texts is the most significant issues standing in front of Azerbaijani linguistics as well as Turkology. Auxiliary parts of speech are as important as the particular role and function of each element, word, and unit developed in the language of folklore. Auxiliary parts of speech in texts, in addition to the main task, often become a poetic and stylistic burden, and these units of speech, consisting of simple, corrective and complex structure, are composed of different language elements, independent word that, it is of great scientific importance to study them in the historical and etymological direction. The sides of the more complex structural auxiliary parts of speech consist of different parts of speech, and this aspect simplifies their historical-etymological analysis. In other words, among the components of auxiliary parts of speech with a complex structure, there are words with and without different lexical meanings, the etymological analysis of which is very significant and useful. For instance, it is often used in folklore texts, *however, because, if, though,* and so on. Conjunctions are two and three-component. From an etymological point of view, it is clear that the words case + (noun) + this (pronoun) + that (conjunction) are combined and formed them *whereas* conjunctive, and there is a meaning of "contradiction" in the semantics of that word. Or, the form of conjunctive "but", which is often observed in the prose parts of folklore texts, is subordinated and developed in the following way: Padishah said:- But, there is a "obstacle" in it (7,48). In this micro text, the word (*əmma*) is used to mean "obstacle". Considering this, it can be assumed that, the word "but" once had a lexical meaning, and after a long process of development has gained the status of connectivity. In this way, it is possible to investigate the etymology of other auxiliary parts of speech and due to the wide range of topics in this article, we had to look at some of the auxiliary parts of speech reflected in folklore texts from a historical and etymological point of view.

Key words: *text, folklore, etymology, semantics, auxiliary parts of speech.*

Reviewer: *prof. Mahira Huseynova*

Историко-этимологический анализ вспомогательных частей речи в фольклорных текстах

Рамила Оруджова
Докторант АГПУ
Почта: orujova.r@mail.ru
Тел. : 051 671 75 72

Резюме:

Изучение служебных частей речи, которые используются в фольклорных текстах, в историко-этимологическом аспекте является важнейшей задачей азербайджанского языковедения, а также тюркологии. Так же, как каждый элемент, каждое слово, каждая единица, использованная в фольклорном языке, имеют свою определенную роль и значение, так и служебные части играют не малую роль. Наряду с основной задачей, служебные части речи во многих случаях превращаются в поэтический и смысловой носитель, и эти части речи, имеющие простую, сложную и составную структуру, образованы из различных языковых элементов, самостоятельных слов, изучение их в историко-этимологическом направлении имеет большое научное значение. Компоненты служебных частей речи с более сложной структурой состоят из различных частей речи, и этот признак упрощает их изучение с историко-этимологической точки зрения. Другим словом, между компонентами служебных частей речи со сложной структурой имеются слова, имеющие и не имеющие различное лексическое значение, проводить этимологический анализ таких слов очень важно и необходимо. Например, часто используемые в фольклорных текстах союзы *halbuki* (*в то время; тогда; хотя*), *neuçünki* (*для того, чтобы*), *hərgah* (*если*), *hərçəndki* (*хотя; несмотря на*) и пр., имеют два и три компонента. С этимологической точки зрения очевидно, что союз *halbuki* сформировался путем соединения *hal*+(*существительное*)+*bi* (*местоимение*)+*ki* (*союз*) и в семантике этого слова имеется «противоречие». А так же, в прозаических отрывках фольклорных текстов встречается субстантивация союза *amma* и использование его как *amma*: Padişah dedi: - *Amma* bu işin bir *amması* da var (Падишах сказал: Но здесь есть одно но) (7,48). В этом микротексте слово *amma* использовано в значении “препятствие, помеха”. Учитывая это, можно предположить, что слово *amma* когда-то имело лексическое значение, и после долгого процесса развития получило статус союза. Таким способом возможно изучение и других служебных частей речи и мы, учитывая обширность темы, рассмотрели использованные в фольклорных текстах служебные части речи в историко-этимологическом аспекте.

Ключевые слова: *текст, фольклор, этимология, семантика, служебные части речи.*

Рецензент: *проф. Махира Гусейнова*

Aktuallıq: Folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji istiqamətində araşdırılmasına qrammatika kitablarında demək olar ki, az yer verilir. Halbuki, etimoloji təhlil prosesində dilin bütün sistemi ilə yanaşı köməkçi nitq hissələri də əhatə olunmalıdır. Azərbaycan dilçiliyində bir qrup tədqiqatçılar iddia edirlər ki, köməkçi nitq hissələrində semantika axtarmaq, etimoloji təhlillər aparmaq düzgün deyil. Başqa bir qrup dilçilər isə köməkçi nitq hissələrinə daxil edilən vahidləri leksik vahid hesab edir və onların da semantikasının olmasını qəbul edirlər. Deməli, semantika olan yerdə etimoloji təhlillər də aparmaq olar. Köməkçi nitq hissələrində həm leksik və həm də qrammatik məna olduğu fikrini türkölogiyada da əksər araşdırıcılar qəbul edirlər. Belə olan halda folklor mətnlərində istər fəal, istərsə də az-az hallarda çıxış edən köməkçi nitq hissələrinin tarixi-etimoloji aspektdə araşdırılması zəruriliyi meydana çıxır ki, məqalədə bu zəruri məsələlər qabardılır və onların düzgün elmi həllinə çalışılır. Bu qeyd olunanlar bizim araşdırma işimizin mövzusunun aktual olmasını bir daha nəzərə çarpdırır.

Metod: Məqalədə tarixi və təsvir metodları tətbiq edilmişdir.

Annotasiya: Məqalədə folklor örnəklərinin dilində əksini tapan köməkçi nitq hissələri tarixi-etimoloji aspektdə təhlil süzgülündən keçirilir və onların tarixən leksik məna daşması haqqında elmi mülahizələr söylənilir.

Folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinin mənşəyini, daşdığı vəzifə və ifadə etdiyi mənanı, morfoloji xüsusiyyətlərini dərindən öyrənməyə Azərbaycan dilçiliyində böyük ehtiyac vardır. “Çünki bu nitq hissələri öz söz ehtiyatlarının azlığı cəhətdən bütün əsas nitq hissələrindən kiçik olsa da, öz əhəmiyyəti etibarilə demək olar ki, başqalarından geri qalmır” (1,75). Köməkçi nitq hissələrinin morfoloji əlaməti olmur. Bu nitq hissələri “... morfoloji cəhətdən dəyişmir, sözdüzəldicilik prosesində iştirak etmir, sözdəyişdiricilik əlamətlərinə malik deyil. Bu və ya digər əsas nitq hissəsinin tədrisən lüğəvi mənasını itirməsi və köməkçi sözlərə çevrilməsi yolu ilə yarandığı üçün köməkçi nitq hissələri tarixən əsas nitq hissələrindən sonra meydana çıxmışdır. Elə buna görə də qədim dövrlərə getdikcə, köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin sayı azalır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində, təkrarlar nəzərə alınmazsa, cəmi 76 köməkçi söz işləndiyi müəyyən edilmişdir” (2,382).

Folklor mətnlərində aktiv işlənən köməkçi nitq hissələri daha çoxdur və az-az müşahidə edilənləri də mövcuddur. Məsələn, müşahidələrimiz göstərir ki, folklor örnəklərinin dilində **kimi, tək, təki** qoşmaları hər zaman aktiv

vəziyyətdə olmuşdur. Müasir araşdırmalardan məlum olur ki, "... **kimi** qoşması **gimi**, **gim** şəkillərində beş min il əvvəl şumer dilində işlənmişdir" (3,111).

Folklor mətnlərində daha çox qoşulduğu sözlə birlikdə bənzətmə, məsafə və zaman bildirən **kimi** qoşması olduqca işlək vəziyyətdədir. Məsələn: *Kəhlik kimi nə qalxırsan havaya? Tər lan yox övladım, süz, qayıt, indi* (4,116); *Qapıdan içəri girən kimi oğlanı başladı duz kimi yalamağa.* (4, 127); *Oraya kimi Nəcəf xan qızı danışdırmadı.* (4,129) və s.

Kimi qoşması M.Kaşğarının "Divanü-lüğati-it türk" əsərində **kibi** şəklində qeydə alınmışdır. Məsələn: *kadhaş tabı it kibi kınqru bikar=qohum-qardaş tərəfə it kimi kəc baxar; kuşlar kibi uçtumuz=quşlar kimi uçduq biz.* (5, 384).

Əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçmə bütün dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində qanunauyğun bir proses olub, bu gün də özünü göstərir ki, fikrimizcə, **kimi** qoşması **kim** müstəqil və tarixən leksik mənə daşımış sözümdən və **i** hissəciyindən əmələ gəlmişdir.

Tək, təki, təkin qoşmaları da folklor mətnlərində olduqca intensiv bir şəkildə işlənmişdir. Məsələn: *Lalətək sinəmi eləmə dağlı, Sənin məhəbbətin var şirin canda* (4,127); *Ağamın əlindən içmişəm camı, Mənim tək gözəldən alginən kamu* (4,127); *Sən gələli bu qəlbimə dəyərdin, Bənövşə tək mənim boynum əyərdim* (4,137) və s.

H.Mirzəzadə yazır ki, tarixi materialların dilindən belə aydın olur ki, **tək, təki, təkin** qoşmaları bir kökdən yaranmış və dildə hər zaman aktiv olmuşdur. Bunlardan **təki, təkin** bu gün belə canlı danışiq dilində geniş şəkildə yayılmışdır. Xalq dilinin xüsusiyyətlərinə üstünlük verən şair və nasirlərimiz belə bu qoşmaya dillərində geniş yer vermişlər. Bu qoşmaya qədim türk dili abidələrindən sayılan "Gültəkin abidələri"ndə **taqi** şəklində rast gəlirik ki, bu da dilimizdə olan **təki** qoşmasının cüzi bir səs dəyişməsindən başqa bir şey deyildir. Məsələn: *Yinru uquzin kəcə Təmir kapızka təqi suladimiz.* (6,200-201).

Mahmud Kaşğarının "Lüğəti"ndə bu qoşma heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan qeydə alınmışdır. Məsələn: *bulıt tək saçı = onun bulud kimi saçı; anıq adhaki sürk buz tək = onun ayağı buz tək soyuqdur.* (5,384).

Folklor mətnlərində səbəb bildirən **üçün** qoşmasının **çın, çün** şəkillərinə də geniş yer verilmişdir. Məsələn: - *Ay oğul, bir qız üçün də diyar-diyar gəzmək olarımı?* (4,148); *Onun üçün də el-obadan didərgin düşüb bura gəlmişik* (4, 154); *Mən sənin üçün bu saat səksən kisə qızıl gətirərəm* (4,155); *Onun çün qürbətə saldım yolumu, Oba ağlar, vətən ağlar, el ağlar* (7,93) və s.

Üçün qoşmasını etimolojişdirən H. Mirzəzadə qeyd edir ki, bu qoşma öz mənşəyi etibarilə müstəqil bir sözlə əlaqədardır. Dilçilik ədəbiyyatında bu qoşma haqqında bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. Bunlardan biri də həmin sözün müstəqil bir söz olan **uc**-la əlaqədar olması fikridir. Canlı danışiq dilində

bu fikri doğruldan kifayət qədər material tapmaq mümkündür. Məsələn, Bakı dialektində **uc**, **ucbat** sözləri bunu təsdiq edir: Sənin **ucundan** bu gün işə gedə bilmədim. Qızın **ucbatından** mən də öydə oturdum. (6,203) və s.

Üçün qoşmasının mənşəyi haqqında bəhs edənləri ayrı-ayrılıqda safçürük edən H.Mirzəzadə yazır ki, bu qoşmanın tərkibi haqqında birinci dəfə O.N.Betlinq fikir söyləmiş və onun **uc** sözündən əmələ gəldiyini göstərmişdir. Bir neçə il sonra M. Kistern və sonra isə K.T. Zaleman həmin qoşmanın **uc**-dan törədiyi fikrini irəli sürmüşlər. Brogelman və K.Qrenbek bu mülahizələri tənqid etmişlərsə də, özlərinin yeni fikirlərini bildirməmişlər.

J.Depp bu məsələyə ehtiyatla yanaşaraq həmin qoşmanın qədim Osmanlı mətnlərində **uc**-la bağlı olduğunu söyləmişdir. B.Atalay bunun Anadolu dialektlərində səbəb yerinə **uc** işləndiyini qeyd edir. J.Depp-in "Türk dilinin qrammatikası"nın mütərcimi A.U.Elove əsərə özünün əlavə etdiyi qeydlərində bunun əvəz, qarışıqlıq mənasına gələn **uc**-la bağlı olduğunu bildirir. Sovet türkoqlarından A.N.Kononov özünün "Грамматика современного турецкого литературного языка" adlı əsərində bu fikri təsdiq edir ki, **üçün** qoşması **uc** sözü ilə bağlıdır. (6,203).

H.Kaşğarının "Divan"ında məqsəd bildirən bu qoşma **uçun** şəklində və **uc**, **ucundan**, **ucbatından** mənasında işlənmişdir. Məsələn: *sənniq uçun kəldim - sənin üçün gəldim; boğzi uçun mənqlənir - boğazi (qarnı) ucundan (yem) toplayır.* (5,384).

Maraqlı cəhət budur ki, folklor mətnlərində poetiklik yaradan vasitə kimi **ucundan** sözündən intensiv bir şəkildə istifadə edilmişdir. Məsələn: *Başına döndüyüm yarı vəfadır, Mən sənin ucundan dağıdar oldum* (4, 131); *Bağ gəzim bir ucundan, Heyva yox, nar ucundan. Batıbdır yasa könlüm, Sənin tək yar ucundan* (8,50); *Bağban ağlar bar ucundan, Alma, Heyva, nar ucundan, Ələsgər tək yar ucundan, Batıbdır yasa tellərim* (9, 111) və s.

Beləliklə, **üçün** qoşması tarixən müstəqil mənalı leksik vahiddən törəmiş və onun lüğəvi mənaya malik olmasını bir sıra dilçilər kimi biz də qəbul edirik.

Folklor mətnlərində **-mi**, **-mi**, **-mu**, **-mü** sual şəkilçilərinin və ya sual ədatının işləkliyi daha çox müşahidə olunur. **-mi**, **-mi**, **-mu**, **-mü** şəkilçili sözlər üzərində araşdırma aparan S.İsmayılova "Vurğu və söz yaradıcılığı" adlı məqaləsində yazır ki, şəkilçisi qəbul etmiş sözlər (Kərimim, Azadım) **-mi**, **-mi**, **-mu**, **-mü** ədatı ilə işləndikdə **Kərimimi**, **Azadımı** şəklinə düşür, eyni zamanda həmin sözlər I şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edib (Kərimim, Azadım) hallandırıldıqda, ismin təsirlik halında **Kərimimi**, **Azadımı** forması ilə omonimləşir. Həmin müxtəlif şəkilçili eyni formalı sözlər vurğu ilə fərqli mənə bildirir. Məsələn: *Sən Azadımı deyirsən? (ədat), Mənim Azadımı deyirsən?; Kərimimi çağırım? (ədat), Kərimimi istəyirəm.*

Orfoqrafiya qaydalarından bəllidir ki, **-mi**, **-mi**, **-mu**, **-mü** şəkilçiləşmiş sual ədatıdır və sözə bitişik yazılır. Bəs necə olub ki, şair X.Rzanın "Mən sənə

bənzəyirəm” şeirini çap etmiş “Kommunist” qəzeti (31.01.1982) onu sözdən ayrı yazmışdır.

Bir soruş gör, tarlalara dən mi səpir əkinçilər!

Çəltik, çiyid, sarı buğda sərgisidir o incilər.

Görünür, *dənmi* kəlməsində *-mi* şəkilçisini ayrı yazmağa vurğu qanunu təsir göstərmişdir. Vurğu *dən* söz kökünün saiti üzərinə düşdüyü üçün (*-mi, -mi, -mu, -mü* sual ədatı vurğu qəbul etmir) onun oxunuşunun çətinliyi sözü səhv yazmağa vadar edib. Belə məqamda sözün tələffüzü, deyilişi əsas olmalıdır. Məsələn: Mən oğlumu çağırıram. Onun oğlumu gəlib? Burada qeyd edək ki, bu *-mi, -mi, -mu, -mü* ədatının vurğu qəbul etməməsi və həmişə birinci şəxslə işlənməsi onu tarixən *-ma, -mə* şəkilçisi ilə əlaqələndirməyə əsas verir. Çünki inkar şəkilçisi *-ma, -mə* də vurğu qəbul etmir. Həmin ədatın Azərbaycan dilinin Qərb dialektində *-bi, -bi, -bu, -bü* variantları (alıbbı, gəlibbi, durubbu, görübbü) yeni fikirlərə yol açə bilər. *B-m* samitlərinin tarixi əvəzləməsi (bən-mən, bin-min və s.) saitlərin açıq-qapalı qarışığı kimi formalar *-ma, -mə, -mi, -mi, -mu, -mü* şəkilçisinin şəxs əvəzliyinin I şəxs təkisi ilə bağlılığını inamlı edir. (10,233-234).

Fikrimizcə, müəllifin bu fikri olduqca mübahisəlidir. Belə ki, *-mi, -mi, -mu, -mü* ədatları tarixi dövrlərdə də sual məzmunu kəsb etmiş və heç bir dəyişikliyə uğramadan müasir dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Təkcə bir faktı qeyd edə bilərik ki, müasir Türkiyə türkcəsində Azərbaycan dilində sözlərə bitişik yazılan və şəkilçiləşən bu ədat sözlərdən ayrı yazılır. Biz şübhə etmirik ki, bu sual ədatı qədim türk dillərində də sual məzmunu yaratmış və *-ma, -mə* -dən törəmə olmamışdır. Tanınmış türkoloq R.Əsgər böyük ensiklopedik M.Kaşğarının “Divanü-lügati-it türk” əsərində əksini tapan sual ədatları arasında *-mi, -mi, -mu, -mü* ədatının xüsusi yer tutduğunu qeyd edir və göstərir ki, o, isimlərə və feillərə qoşularaq sual mənası yaradır. Məsələn: *bu atmu - bu atmi; bu itmu - bu itmi; bardınqmı-getdinmi; gəldinqmü - gəldinmi.* (5,386)

Şifahi xalq yaradıcılığının nəzm parçalarında və bağlayıcısı demək olar ki, görünür, lakin nəsr parçalarında olduqca işlək bir vəziyyətdədir. Nəzm parçalarında bu bağlayıcıların işlənməməsinin səbəbi poetik keyfiyyətə və xüsusiyyətə malik olmaması ilə əlaqədardır. H.Mirzəzadə də haqlı olaraq göstərir ki, və bağlayıcısı şeir dili, üslubu nöqteyi-nəzərindən ifadəyə ağırlıq gətirdiyindən, bu bağlayıcı daha çox nəsr dilində işlənməmişdir. (6,225).

R.Əsgər yazır ki, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında və bağlayıcısı işlənməmişdir. Mahmud Kaşğari bunun işlənməməsinin səbəbini belə izah etmişdir: “Əsərimizdə vaqvi-atifə” (və bağlayıcısı) işlətmədik, çünki bu türk dilinə xas deyildir. Əsərdə qeyri-türk mənşəli *lakin, amma, fəqət, yaxud, gah, hərəgah, hərəçənd, məsələn, madam* kimi bağlayıcılar yerli-dibli yoxdur. Türk mənşəli bağlayıcılar da azdır. (11, 387).

Q. Kazımov qeyd edir ki, yazılı ədəbi dilimizdə ən çox işlənən bağlayıcı **və** bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcını ərəb mənşəli hesab edirlər. Əslində isə, bu bağlayıcı Azərbaycan dilində VII əsrdən çox-çox əvvəllər işlək bir bağlayıcı olmuşdur. Bu bağlayıcı tarixən **ü** bağlayıcısı ilə bir mənşədən olub (rus dilindəki **u** bağlayıcı ilə eyni köklüdür), saitlə bitən sözlərdə **vü** şəklində də yazılmışdır: “*Vərqa və Gülşə*”, “*Danəvü Dam*”, “*Zənburi Əsəl*” üçüncüyə nam (Məsihi) - misralarından göründüyü kimi, **vü** tədricən **və** bağlayıcısı ilə paralel işlənmişdir və onun açıq saitli variantıdır. (12,11-12)

Məlum olduğu üzrə, müəyyən bir folklor mətnindən estetik məzmun, xüsusi effekt almaq üçün köməkçi nitq hissələrinin fonetik variantlarına geniş yer verilmişdir. Buna görə də mətnlərin dilini tarixi-etimoloji istiqamətdə təhlil edərkən ilk növbədə köməkçi nitq hissələrinin də tərkibində baş verən fonetik hadisələri dərin və ətraflı aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Çünki, folklor mətnlərində elə köməkçi nitq hissələrinə rast gəlirik ki, onlar fonetik baxımdan müəyyən dəyişikliklərə məruz qalsa da, qədim şəklini daha yaxşı mühafizə edib özündə saxlamışdır. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən **amma** bağlayıcısının həm yazılı əsərlərin, həm də folklor örnəklərinin dilində **əmə//əmbə//əmmə** fonetik variantlarına təsadüf olunur ki, həmin bağlayıcının etimologiyasını bu fonetik variantlar əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür.

Folklor mətnlərindəki sözlərin, birləşmələrin mənasının qüvvətləndirilməsində **ən** ədatının mühüm rolu vardır. Məsələn: *O, kisəsindən ən qiymətli daş-qaşını çıxardı. (4,10l); Onu ən çox narahat edən. (4,91); Onlar dağın ən yüksək zirvəsinə çatanda. (4,76) və s.*

Bu nümunələrdən birincisində **ən** ədatı “daş-qaş”, ikincisində “zirvə”, üçüncüsündə isə “narahat” sözlərinin mənasını qüvvətləndirmişdir. **Ən** ədatı dilimizdə tarixən yalnız ədat kimi formalaşmış və ədat kimi də sabitləşmişdir. **Ən** ədatının mənşəyi də xüsusi maraq doğurur. Mənbələrdə qeyd edilir ki, **ən** ədatı qədim şumer göy allahı An’ın adı ilə bağlıdır və bu gün də həmin sözü tələffüz etdikdə təsəvvüredilməz ucalıq, dərinlik nəzərə gəlir. (2,417)

Folklor mətnlərində şərt mənasında işlənən **əgər** bağlayıcısından geniş bir şəkildə istifadə edilmişdir. Bu bağlayıcının **əyər** (danışıq dilində) formasından çox istifadə edildiyi halda, qədim formasına (**gər**) az-az hallarda müraciət olunmuşdur. Məsələn: *Əyər aşıq isən, məşuqun hanı; Əyər mollayısan, dərdini tanı (4,120); Gər ovçunun ovu getsə yaralı, Gecə-gündüz tutmaz onun qaralı. (4,98) və s.*

Sadə cümlələrdə həmcins üzvlər, mürəkkəb cümlələrdə isə tərkib hissələri olan müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaradan və inkar məzmunu bildirən **nə, nə** bağlayıcısının folklor mətnlərində tez-tez işlənməsi halları ilə üzləşirik. Maraqlı cəhət budur ki, həmcinsin kəmiyyətindən asılı olaraq, **nə** bağlayıcısının miqdarı artdıqca mətnə poetiklik daha da yüksəlmiş olur. Məsələn: *Onun nə gecə səbri, nə də gündüz qərarı var idi. (4,37); Sayad Pəri*

qarabaşidan bu sözü eşidən kimi bir dəstə qız ilə ora gəldi və gördü nə alma qalib, nə badam, nə də qoz. (4,107) və s.

Folklor mətnlərində intensiv şəkildə işlənən **ya, ya da** bağlayıcıları xalis Azərbaycan dilinə məxsus olub, birləşdirmə funksiyası yerinə yetirir, həmçinin üzvlü cümlələrdə və ya sadə cümlələr arasında əlaqə yaratma məqamında bu bağlayıcıların kəmiyyəti bölünüb sadalanan üzvlər arasında ikidən artıq olarsa, poetikliyin dərəcəsi də yüksək olar. Məsələn: *Gözəl, sənsən gözəllərin ölkəri, Yolunda qoymuşam can ilə səri, Ya hurisən, ya mələksən, ya pəri, Havaxt adın gələ, qəmə batanam. (4,136); Səfərbərlik ya bu gündür, ya sabah, Dörd tərəfdə şivənə bax, yasa bax. Aman gətir, ya sübhanım, ya sabah, Dava deyil, bu taundur, tufandır. (13,277).*

Mətnlərdən də görüldüyü kimi "... bölüşdürmə bağlayıcılar qrupuna daxil olan **ya-ya** bağlayıcısı vasitəsilə folklor mətnlərində ehtimal, bölgü mənaları ifadə olunmuş və həmçinin üzvlü cümlələrdə və ya sadə cümlələr arasında əlaqə yaradılmışdır. Qeyd etməliyik ki, **ya-ya** bağlayıcılı cümlələrdə xəbərlər təsdiq şəklində, ya da biri digərinin inkar vəziyyətində olur". (14, 127)

Folklor mətnlərində emosionallıq bildirən **axı** ədatına da üstünlük verilmişdir. Mənşəcə bu ədat doğma dilimizə məxsus olub, tarixi dövrlərdə **axır** şəklində işlənmişdir. Tarixi qrammatikaya aid mənbələrdə göstərilir ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində **r** səssizinin vəziyyəti sabit olmadığı üçün müxtəlif sövti hadisələrə uğrayır, eləcə də sözün sonundan düşür; buna görə də **axır** sözünün sonundakı **r**-nın düşməsi ilə **axı, axı** şəkli alınmışdır. (6,212)

Folklor mətnlərində **axı** ədatı emosionallıq çaları bildirməklə bərabər, eyni zamanda ifadəyə son, nəhayət, nəticə məzmunu gətirir. Məsələn: *Axı bu gün bu məclisi sən idarə etməli idin. (4,155); Axı o qədər pulu sən hardan qazana bilərsən? (4,155) və s.* Fikrimizcə, tarixi dövrlərdə **axır** şəklində işlənən bu ədatın **axı** formasına düşməsinə səbəb canlı danışmaq dilinin təsiri olmuşdur və bu sözü etimoloji olaraq deyərək bilirik ki, **axı** ədatı "son" mənasını bildirir.

Ümumiyyətlə, folklor mətnlərində əksini tapan köməkçi nitq hissələrinin, eyni zamanda yazılı dilimizdə işlənən bu nitq vahidlərinin əsas nitq hissələrindən törəməsi məsələsi heç bir tədqiqatçıda şübhə yeri qoymur. Lakin maraqlı cəhət budur ki, istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də türkologiyada köməkçi nitq hissələrinin mənşəyinə kompleks şəkildə toxunulmamış, ara-sıra araşdırmalarda bu barədə mübahisə doğuran məsələlər olduqca çoxdur. Araşdırmalarda da haqlı olaraq göstərilir ki, köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmiş olsalar da, artıq öz mənşəyi ilə əlaqəsini itirmişdir və hansı nitq hissəsindən tədris olduğunu müəyyənləşdirmək xüsusi tədqiqat tələb edir. (2, 417) Məsələn, folklor mətnlərində tez-tez işlənən **kaş** emosionallıq bildirən ədatının, fikrimizcə, kökü "**çaş/çaşmaq**" feili ilə bağlıdır.

Folklor mətnlərində da, də, ancaq, halbuki, yoxsa, deyil, deyə, demək, istər, ta, taki və s. bağlayıcılar fəal şəkildə çıxış edir ki, bunlara aid istənilən qədər nümunə gətirmək olar. F. Zeynalov göstərir ki, da, də bağlayıcısının daha sözündən, ancaq bağlayıcısının an-caq, halbuki<hal-bu-ki, yoxsa<yox-sa, deyil<de-yil, deyə<de-mək, istər<is-tə-mək sözlərindən əmələ gəldiyini demək olar (15,37). Ə. Rəcəbli qeyd edir ki, Göytürk dilində bağlayıcıların əksəriyyəti mənşəcə feili bağlamaların təcrid edilmiş formalarından törəmişdir. Alim belə bağlayıcılara azu, yəmə, -ta, -tə, -taki, artuki və s. misal çəkir. (16,474).

Nəticə: İstər folklor mətnlərində, istərsə də yazılı örnəklərin dilində işlənən köməkçi nitq hissələrinin etimolojişdirilməsi uzun müddətdir ki, dilçilikdə müzakirə olunmasına baxmayaraq hələ də konkret elmi nəticələr əldə olunmamışdır. Halbuki, semiotika bizə öyrədir ki, dil xüsusi işarələr sistemidir. Dil işarələrinin ifadə, yaxud səs (yazılı nitqdə qrafik), həm də məzmun, yaxud məna planı vəhdətdədir və biri, o biri olmadan mövcud deyildir. Dilin bütün işarələrinin əksəriyyəti referensial, praqmatik və dildaxili mənalara malikdir və burada köməkçi nitq hissələrinin də rolu danılmazdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, № 4, Bakı, 1956, 75-99 s.
2. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 803 s.
3. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, “Təhsil”, 2003, 451 s.
4. Azərbaycan folklor antologiyası. II kitab, Bakı, 1968, 403 s.
5. Kaşğari M. Divanü-lügət-it türk. II cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. ADY-nun nəşri, Bakı, 1990, 376 s.
7. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, “Elm”, 1970, 560 s.
8. Bayatılar. Bakı, 1971, 301s.
9. Aşiq Ələsgər. Dastan, rəvayət, xatirələr. Bakı, “Çinar-çap”, 2003, 520 s.
10. İsmayılova S. Vurğu və söz yaradıcılığı. “Filologiya məsələləri” jurnalı, № 6, Bakı, 2018, 227-237 s.
11. Əsgər R. “Divanü-lügət-it türk”ün dilinin bəzi özəllikləri”, Qısa qrammatik öçerk. M. Kaşğarının lüğəti, II cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 380-400 s.
12. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri, VII cild, Bakı, “Nurlan”, 2009, 403 s.
13. Mirzəyev H. Dərələyəz folklor. Bakı, “Elm”, 2006, 601 s.
14. Hüseynova M. Üslubi morfologiya. Bakı, 2018, 201 s.
15. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı “Maarif”, 1971, 121 s.
16. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 5.